

HIRİSTİYANLIKTA SÜNNET

Circumcision in Christianity

Mustafa KIRANATLIOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Niğde, Türkiye

Assist. Prof., *Nigde Omer Halisdemir University Faculty of Islamic Sciences Department of Philosophy Religious Sciences Department of Religious Sciences, Niğde, Turkey*

✉ mustafakiranatli@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-7609-3093>

Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 09.08.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 06.11.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2021

” Atıf / Cite as: Kiranatlıoğlu, Mustafa. “Hıristiyanlıkta Sünnet”. *Mütefekkir* 8/16 (2021), 121-134.
<https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1034486>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

HIRİSTİYANLIKTA SÜNNET*

Öz

Çok eski zamanlardan beri çeşitli toplumlar tarafından farklı amaçlarla uygulanan sünnetin Yahudilere göre özel bir anlamı vardır. Yahudiler, Tanrı Yehova'nın ataları İbrahim'le bir anlaşma yaptığına ve anlaşmanın sembolü olarak da sünneti belirlediğine inanırlar. Tevrat'ta açıkça emredilen sünneti uygulama konusunda Yahudiler tarih boyunca titizlik göstermişler ve bununla ilgili geleneksel bir kutlama töreni oluşturmuşlardır. Sünnet konusu, Hıristiyanlığın Yahudilikle ilişkisini ve Hıristiyanların Eski Ahit'e yaklaşımını gösteren güzel bir örnektir. Hıristiyanlar Eski Ahit'e inandıkları hâlde, özellikle hukuki konularda, ona bağlı kalmazlar. Çünkü Tanrı'nın insanlarla yeni bir antlaşma yaptığını, bu antlaşmaya göre kurtuluşun yasaya uymakla değil İsa Mesih'e inanmakla mümkün olduğunu düşünürler. Bu sebeple şekilsel uygulamalar Yahudilikte önemli bir yer tutarken Hıristiyanlıkta çok dikkate alınmaz. Temizlik ve yiyecekler ilgili kurallar uygulamadan kaldırıldığı gibi cerrahi sünnet uygulaması da kaldırılmıştır. İsa, Yahudi yasasına uygun olarak sekiz günlükken sünnet edilmiştir. Ancak bu uygulama onun tercihi değildir ve sünneti benimsediğini göstermez. Yetişkin olduğunda sünnetin önemli olmadığını ifade etmiştir. Petrus'un ve İstefan'ın sözlerinden sünnetin gerekli olmadığı anlaşılır. Pavlus'un sünnetle ilgili ifadeleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde onun da sünnete karşı olduğu görülür.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hıristiyanlık, Yahudilik, Sünnet, Hz. İsa.

Circumcision in Christianity

Abstract

According to Jewish people, the circumcision, practiced by different societies for many different purposes since ancient times, is the symbol of the treaty between Abraham and God Jehovah. The circumcision explicitly commanded in the Torah, has been meticulously practiced by Jews throughout history and a traditional celebration has been established around this practice. The circumcision is a good example of the relationship of Christianity to Judaism and the approach of Christians to the Old Testament. Christians believe in the Old Testament, but they do not adhere to it, especially in legal matters. Because, they think that God made a new covenant with the people and according to that, salvation is only possible by believing in Jesus Christ, not by obeying the law. For this reason, formal practices have an important place in Judaism and are not valued as much in Christianity. Circumcision has been revoked just as cleaning and food-related regulations have been revoked. Jesus was circumcised when he was eight days old per Jewish law. However, this was not his choice and does not imply the adoption of circumcision by Christians. He stated that circumcision is not important when he is an adult. It is understood that circumcision is not necessary from the words of Petrus and Stefan. When Paul's statements about circumcision are taken as a whole, we can see that he is also opposed to circumcision.

Keywords: History of Religions, Christianity, Judaism, Circumcision, Jesus.

* Bu çalışma, yazarın "Sami Dinlerde Cinsellik" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Hristiyanlıkta sünnet konusunu iyi anlayabilmek için öncelikle sünnetin tarifini yapacağız, tarihçesini inceleyecek, amacını araştıracağız. Türkçede “sünnet” sözcüğü iki farklı anlamda kullanılır. Diğeri ise Hz. Muhammed’in sözlerini ve davranışlarını ifade eder.¹ Bunlardan ilki cinsel organın ucundan bir parça derisinin kesilmesini anlatır. Çalışmamızda sözcüğün ilk anlamını ele alacağız. Cerrahi manada sünnet denilince; erkekler için sünnet derisinin kesilerek (bazen de penisle arasındaki bağın koparılarak) penisin uç kısmının ortaya çıkarılması, kadınlar için klitorisin çıkartılması ya da büyük dudakların kesilmesi anlaşılır.²

1. SÜNNET’İN TARİHÇESİ

Sünnetin; Mısırlılar, Araplar, Edomiler, Ammoniler gibi pek çok eski toplum tarafından uygulandığı arkeolojik çalışmalarla tespit edilmiştir.³ İlkel toplumlar sünneti çeşitli amaçlarla yapmıştır, gelişmiş toplumlarda ise sünnet ya bir âdetin devam ettirilmesi ya da sağlıklı olmak arzusuyla yapılmaktadır. İnsanlık tarihi incelendiğinde sünnetin en kadîm ve en yaygın cerrahi uygulamalardan birisi olduğu görülür. Her yıl on üç milyondan fazla erkek ve iki milyon civarında kız çocuğu sünnet edilmektedir.⁴ Dünya Sağlık Örgütü dünya genelinde, on beş yaş üzerindeki erkeklerin yaklaşık üçte birinin sünnetli olduğunu tahmin etmektedir.⁵ Türk toplumunda da İslâmiyet’in kabulünden sonra sünnet titizlikle uygulanmaktadır.⁶ Bununla birlikte sünnet uygulaması ve töreniyle ilgili konularda kültürler arası farklılıklar vardır.⁷

Sünnetin kaynağıyla ilgili yapılan çeşitli açıklamalardan hiçbirisi kesin olarak ispatlanamamıştır. Sünneti uygulayanların çoğu, anlamını ya da kaynağını düşünmeden bu âdeti yerine getirmektedir.

Sünnetin kaynağıyla ilgili teorileri incelediğimizde şu açıklamalara rastlarız:

1. Hijyen: Herodot eski Mısırlıların sağlık ve temizlik için sünnet olduklarını söylemiştir.

¹ Murteza Bedir, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/153.

² T.O. Beidelman, “Circumcision”, *The Encyclopedia of Religions*, ed. Mircea Eliade (NewYork: Macmillan Publishing Company, 1986), 3/1798.

³ Ali Osman Ateş, *İslâm’a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 252.

⁴ Wim Dekkers vd., “Bodily Integrity and Male and Female Circumcision”, *Medicine, Health Care and Philosophy* 8/2 (Ağustos 2005), 179-191.

⁵ *Male Circumcision: Global Trends and Determinants of Prevalence, Safety and Acceptability* (World Health Organization, 2007), 8.

⁶ Cenk Büyükkunal, “Circumcision and its historical and social aspects in Turkey”, *Turkish Association of Pediatric Surgeons* 3/29 (2015), 104-120.

⁷ George Barton, “Circumcision”, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings (Edinburgh: T. & T. Clark Ltd, 1951), 3/680.

2. Ergenliğe geçiş ayini: İkel kabilelerde çocukluktan ergenliğe geçiş ayinlerinde adaya cesaret gerektiren, acı verici uygulamalar yaptırılırdı ve sünnet bu uygulamalardan birisiydi. Bu törenler sırasında adayın cesur olması ve çektiği acıyı belli etmemesi istenirdi. Bunları yapabilenler artık çocukluktan çıkmış yetişkin olmuş sayılırdı.

3. Cinsel zevki çoğaltmak: Sünnetin hem cinsel ilişkiyi kolaylaştıracağı hem de cinsel hazı artıracağı düşünülmüştür.

4. Kabile üyeliğini gösteren işaret: Kabile üyelerini yabancılardan ayırmayı sağlamak için vücudun çeşitli yerlerine kesik, çizik, dövme gibi işaretlerin konulması ilkel kabilelerde sık görülen bir uygulamaydı. Bir kabilenin işareti olan sünnet zamanla yaygınlaştı.⁸

5. Kurban: Bütün dinlerde kurban uygulaması vardır, bu uygulamanın amacı Tanrının hoşnutluğunu kazanmak ya da öfkesini dindirmektir. Kurban bir hayvan ya da bir miktar yiyecek olabildiği gibi bazen de insan kurban edilmiştir. Sâmi toplumlarında da insan kurbanı uygulanmıştır. İslâm'dan önce Araplar, Tanrı'nın kızgınlığını dindirmek için en değerli evlat olan erkek çocuğunu kurban olarak sunmuşlardır.⁹ Hangi oğul olduğu konusunda Yahudilerle Müslümanlar arasında ihtilaf olsa da Hz. İbrahim'in oğullarından birini kurban etmeye teşebbüs ettiği bilinen bir husustur. Bu teşebbüs o toplumda insan kurbanı uygulamasının mevcudiyetini gösterir. Zaman içerisinde insan kurbanı terkedilmiş onun yerine vücuttan bir parçayı (sünnet derisini) kesmek adet olmuştur. Sünnet, genel bir kurban sayılabileceği gibi Tanrı'ya çocukları koruması için sunulan özel bir kurban olarak da düşünülebilir. Tora'ya göre karısı Sippora'nın oğlunu sünnet etmesi Mûsâ'yı Tanrı'nın gazabından kurtarmıştır.¹⁰

6. Cinsiyeti belirgin hâle getirmek: İnsanın doğasında çift cinsiyetlilik olduğunu, bedende diğer cinse ait olan parçanın kesilmesiyle kişinin cinsiyetinin belirginleşeceğini savunanlar olmuştur. Bu fikrin sahiplerine göre erkekteki sünnet derisi ve kadındaki klitoris karşı cinse ait parçalardır, sünnet sayesinde bunlardan kurtulan bireyin cinsel kimliği netleşir.¹¹

7. Cinsiyeti ortadan kaldırmak: Hareket eden canlılardaki en temel ayırım cinsiyet ayırımıdır. İnsan muhayyilesi ayrılığın kötü birlik ve bütünlüğün iyi olduğunu düşünür, insanlığın başlangıcında bir mutluluk çağı olduğunu ve o çağda erkek-dişi ayrımının bulunmadığını hayal eder. Bu yüzden o çağa dönüşü simgeleyen çeşitli törenler yapılır. Mesela Eliade'a

⁸ Beidelman, "Circumcision", 3/511.

⁹ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi* (Ansiklopedi Yayınları, ts.), 1/23.

¹⁰ Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2009), Çık. 4:24.

¹¹ Münvever Ahmed Enis, *Cinsel Ahlak ve Biyolojik Tehlike*, çev. Kenan Dönmez (İstanbul: İz Yayıncılık, ts.), 71; Salime Leyla Gürkan, "Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/157.

göre kötülüklerin olmadığı ilk çağlarda insanlar çift cinsiyetliydi. Bazı dini törenler o dönemi simgeler. Bu törenlerde cinsiyet sembolik olarak yok edilir ve bütün insanlar eşitlenir. Erkeklerin kadın kılığına, kadınların da erkek kılığına girmeleri, onların davranışlarını taklit etmeleri cinsiyeti silmenin basit bir sembolüdür. Cinsiyeti yok etmenin daha ileri aşaması sünnet vasıtasıyla cinsel organların sembolik olarak kesilmesidir.¹²

Bütün bu açıklamalardan hiçbiri kesin olarak kanıtlanmış değildir. Sünnetin farklı toplumlarda değişik amaçlarla yapılmış olması mümkündür. Hıristiyanlık Yahudiliğın içinden çıkmış bir din olduğundan ve inanç olarak onun devamı sayıldığından Yahudilikteki sünnet anlayışına göz atmak gerekir. Yahudiler için sünnetin özel bir anlamı vardır.

2. YAHUDİLİK'TE SÜNNET

Yahudiler Tanrı'nın insanlarla zaman zaman anlaşma yaptığına inanırlar, bunlardan üç tanesi çok önemlidir ve üçünün ayrı sembolleri vardır: Nûh'la yapılan birinci ahdin sembolü gökkuşağıdır, İbrahim'le yapılan ikinci ahdin sembolü sünnettir, Mûsâ'yla yapılan üçüncü ahdin sembolü ise Şabat'tır.

Tanrı İbrahim'e soyunu çoğaltmayı ve Kenan ülkesini sonsuza kadar onlara vermeyi vaat eder. Karşılığında da köleler dâhil tüm erkeklerin sünnet olmasını ister.¹³ İbrahim, Tanrı'nın emrine uyararak sünnet olur, bu sırada doksan dokuz yaşındadır. On üç yaşındaki oğlu İsmail'i de sünnet ettirir.¹⁴ Bir yıl sonra İshak doğar, İbrahim bu ikinci oğlunu da Tanrı'nın emrine uyararak sekiz günlükken sünnet eder.¹⁵ Tora'daki bu açık emir sebebiyle Yahudiler sünnet uygulamasını yüzyıllar boyunca titizlikle uygulamışlar ve bununla ilgili bir tören geliştirmişlerdir.¹⁶

3. HİRİSTİYANLIK'TA SÜNNET

Hıristiyanlık, Filistin coğrafyasında Yahudiliğın bir devamı gibi ortaya çıkmış daha sonra Roma İmparatorluğunun hâkim olduğu topraklarda yayılmaya başlamıştır, bu sırada Roma ve Grek kültürlerinden etkilenmiştir. Hıristiyanlar, Tevrat'ı Tanrı tarafından gönderilmiş kutsal bir kitap olarak kabul ederler. Tanrı daha önce (Nûh, İbrâhim ve Mûsâ ile) yaptığı gibi İsâ ile de bir antlaşma yapmıştır, ancak bu antlaşma öncekilerden farklıdır.¹⁷

¹² Mircea Eliade, *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*, çev. Mustafa Ünal (Konya: Serhat Kitabevi, 2005), 499.

¹³ Yar. 17:4-14.

¹⁴ Yar. 17:23-27.

¹⁵ Yar. 21:4.

¹⁶ Mustafa Kiranathoğlu, "Yahudilikte Sünnet", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 32/44 (30 Haziran 2017), 99-119.

¹⁷ Thomas Michel, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş* (İstanbul: Orhan Basımevi, 1992), 12; Mehmet Alparslan Küçük, *Kutsal Kitap Anlayışı Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam Örneği* (İstanbul: Berikan Yayınevi, 2016), 87.

Hıristiyanlara göre İsa Tanrı'nın oğludur ve Eski Ahit'te geleceği müjdelenen Mesih'tir. Hıristiyan inancına göre Tanrı, insanların Eski Antlaşmaya uyamadıklarını görmüş, onlara acıdığı için Yeni Antlaşma yapmaya karar vermiş, insanlığı günahattan kurtarmak üzere "biricik oğlunu" yeryüzüne göndermiştir. İsa Mesih, ilâhî plana uygun olarak insanlığın kurtuluşu için önce çarmıha gerilmiş, sonra yeniden dirilerek Baba'nın yanındaki yerini almıştır. Bugün Hıristiyanlık Katolik, Ortodoks ve Protestan şeklinde üç büyük mezhebe ayrılmıştır, bunlara bağlı çok sayıda küçük mezhep ve tarikat vardır. Bu mezhepler "Yeni Ahit" denilen Kutsal Kitap'ın otantikliği ve otoritesi konusunda büyük ölçüde hemfikirdir. Sünnet konusundaki bilgi, tavır ve tutumları Yeni Ahit bilgilerine göre şu şekilde tasvir etmek mümkündür:

3.1. İsa'nın Sünnetle İlgili Sözleri

İsa, insanlara inancılı ve samimi olmalarını söylemiştir. Şekilsel bazı ibadetleri tavsiye etse de bunları yap(a)mayanlara müsamahalı davranmıştır. Çünkü ona göre şeklin taşıdığı manayı anlamak ve yaşamak, sembolü taşımaktan daha önemlidir. Sünnet için de durum böyledir. Sünnet Tanrı'ya inancın ve bağlılığın sembolü olduğu için önemlidir. İnancı tam olmayanın bu sembolü taşıması anlamsızdır. İnancı tam olanın ise bu sembolü taşıması gereksizdir.

İsa, Yahudi olduğu için sekiz günlükken sünnet edilmiştir.¹⁸ Ancak bu durum onun sünneti onayladığını veya tavsiye ettiğini göstermez. Çünkü sünnet olduğu sırada sekiz günlük bir çocuktur ve sünnetle ilgili düşüncelerini bildirmesi mümkün değildir. Büyüyüp yetişkin olunca sünnetle ilgili düşüncelerini dile getirir, sünnetin aslında Mûsa'nın emri olmadığını, Yahudi âdeti olduğunu belirtir. Yasaya uymak için cumartesi günü sünnet yapanların aynı gün bir insanın iyileştirilmesine kızmalarını ayıplar.¹⁹

Kanonik İnciller'de İsa'nın sünnete karşı olduğu dolaylı olarak anlatılır. Apokrif İnciller'den Tomas İncili'nde ise bu karşıtlık net olarak ifade edilir: Havariler İsa'ya sünnetin faydalı olup olmadığını sorarlar. İsa, insanların dünyaya sünnetsiz geldiğini hatırlatır, "Sünnet gerekli bir şey olsaydı Tanrı onları sünnetli yaratırdı." der. Bu sözleriyle cerrahi sünnetin yaratılışa müdahale olduğunu ima eder. Gerçek sünnetin Ruh'taki sünnet olduğunu ve çok faydalı olduğunu ifade eder.²⁰ Kısaca söylemek gerekirse İsa'nın sözlerinden onun sünneti gerekli görmediği anlaşılır.

¹⁸ Luk. 2:21.

¹⁹ Yu. 7:22-23.

²⁰ <http://www.ondokuz.gen.tr/tomasincil.htm>, "Tomas İncili" (Erişim 26 Temmuz 2018) 53. madde.

3.2. Petrus'un Sünnetle İlgili Sözleri

Petrus, sünnetsiz olmayı bir kusur saymaz, bu yüzden de diğer Yahudilerin yaptıkları gibi sünnetsiz insanlardan uzak durmaz, aksine onların evlerine gider, yemeklerini yer. Yahudiler “sünnetsiz” sözüyle başka milletlerden olanları yani Yahudi olmayanları kastederler. Petrus’u sünnetsiz kişilerin yani Yahudi olmayan kimselerin evine gidip yemek yediği için kınarlar. Petrus, Tanrı’nın rızasına sadece Yahudilerin erişebileceğini kabul etmez, başka milletlerden olanların da Tanrı’nın sevgisini kazanabileceğini düşünür, evine gittiği adamın melekle konuştuğunu ve meleğin emriyle kendisini davet ettiğini anlatır.²¹ Bu olayda Petrus müjdeyi sünnetsizlere anlatmıştır hâlbuki Pavlus, Petrus’un müjdeyi sünnetlilere bildirmekle, kendisininse sünnetsizlere bildirmekle görevli olduğunu söylemiştir.²²

3.3. İstefan'ın Sünnetle İlgili Sözleri

İlk Hıristiyanlardan İstefan Mûsâ’ya ve Tanrı’ya karşı küfür dolu sözler söylediği iddiasıyla yüksek kurulun önüne çıkarılır. İstefan, konuşmasının başında İsrail tarihini anlatır ve atalarının yaptıkları hatalardan bahseder; konuşmasının sonunda kurul üyelerine: “Ey dik kafalılar, yürekleri ve kulakları sünnet edilmemiş olanlar! Siz tıpkı atalarınıza benziyorsunuz, her zaman Kutsal Ruh’a karşı direniyorsunuz.” der.²³ “Yürekleri ve kulakları sünnet edilmemiş olanlar” sözüyle onların Tanrı’ya yürekte bağlı olmadıklarını, O’nun sözünü dinlemediklerini anlatmak istemiştir. Yani bedensel sünneti önemli ve gerekli gören Yahudilere esas önemli olanın Tanrı’nın sözünü dinlemek ve kabul etmek olduğunu, kendilerinin böyle yapmadıklarını söylemiştir. Yüreğin sünnet edilmesi yanlış inançlardan kurtulmayı, kulağın sünnet edilmesi kötü sözlerden kaçınmayı anlatır. Gerçek sünnet, Tanrı’ya inanmak ve onun sözlerini dinlemektir. Bunu yapmayanların bedensel sünnete sahip olmaları önemli değildir.²⁴ Hem atalarının suçlarını sayıp dökmesi hem de kurul üyelerini ağır şekilde eleştirmesi orada bulunanları çok kızdırır. Bu sözleri sebebiyle taşlanarak öldürülür.²⁵

3.4. Pavlus'un Sünnetle İlgili Tavrı

Pavlus’un öğretilerini benimseyen Hıristiyanlara göre o, Tanrı Oğlu İsa Mesih’in mesajını insanlara iletmek üzere Tanrı tarafından seçilen bir elçidir.²⁶ Günümüzdeki bazı ilahiyatçılara göre, Pavlus’un öğretileri, İsa’nın

²¹ Elç. 11:1-18.

²² Gal. 2:7.

²³ Elç. 7:51.

²⁴ Godtube, “Acts 7:51 Translations” (Erişim 26 Temmuz 2018).

²⁵ Elç. 7:54.

²⁶ Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 8.

kanonik İncillerdeki öğretilerinden oldukça farklıdır.²⁷ Bu ilahiyatçılardan biri olan Barrie Wilson, Pavlus'un öğretilerinin İsa'nın öğretilerinden birçok bakımdan ayrı olduğuna dikkat çeker.²⁸ Pavlus'un mesajının İsa'nın mesajından bu denli farklı olmasından dolayı, İsa'yı Hıristiyanlığın birinci kurucusu, Pavlus'u da Hıristiyanlığın ikinci kurucusu sayanlar vardır.²⁹

Pavlus'un sünnetle ilgili farklı ifadeleri mevcuttur. Bu farklılıkları şartlara ve muhatabın durumuna bağlamak mümkündür. Sünnetin gereksiz hatta zararlı olduğunu düşündüğü hâlde bunu her zaman söylemez, bazen gizler, bazen ima eder, bazen de açıkça söyler.

Yahudiye'den gelen bazı kişiler Antakya'daki Hıristiyanlara "Siz Mûsâ'nın töresi uyarınca sünnet olmadıkça kurtulamazsınız." diye öğretiyorlardı. Pavlus ve Barnaba, bu adamlarla bir hayli çekişip tartıştılar. Bu tartışmalarla bir sonuca varılamayınca Pavlus'la Barnaba'nın Kudüs'e gidip bu sorunu elçiler ve ihtiyarlarla görüşmesi kararlaştırıldı. Kudüs'teki tartışma sırasında Ferisi mezhebinden bazıları; "Diğer uluslardan olanları sünnet etmek ve onlara Mûsâ'nın Yasasına uymalarını buyurmak gerek." dediler. Elçilerle ihtiyarlar bu konuyu görüşmek için toplandılar. Uzunca bir tartışmadan sonra Petrus ayağa kalkıp onlara,

"İnsanın yüreğini bilen Tanrı, Kutsal Ruh'u tıpkı bize verdiği gibi onlara da vermekle, onları kabul ettiğini gösterdi. Onlarla bizim aramızda hiçbir ayırım yapmadı, iman etmeleri üzerine yüreklerini arındırdı. Öyleyse ne bizim ne de atalarımızın taşıyabildiği bir boyunduruğu öğrencilerin boynuna geçirerek şimdi neden Tanrı'yı sınıyorsunuz? Bizler, Rab İsa'nın lütfuyla kurtulduğumuza inanıyoruz; onlar da öyle."

diyerek Mûsâ'nın Yasası'na uymanın ya da sünnet olmanın (her iki ihtimalde de sünnet var) ağır bir boyunduruk olduğunu, bu boyunduruğu Yahudilerin bile taşıyamadığını, öyleyse yeni Hıristiyan olanların bu ağır yükü sorumlu tutulmaması gerektiğini söyledi.³⁰

Pavlus, Hıristiyanlığın daha çabuk yayılması için yeni Hıristiyanların Yahudilikteki bazı emirlerden muaf tutulmaları gerektiğini düşünmüştür, sünnet de o emirlerden biriydi. Pavlus'un bu tavrı Yahudi şeriatındaki hangi yasalara uyulacağı konusunda bir tartışma başlatmıştır. Bu konunun açıklanması için Pavlus Kudüs'e gitmiş ve 49-50 yıllarında "Havariler Konsili"ni toplamıştır. Pavlus burada, Anadolu'da Hıristiyanlığı benimseyen insanların durumunu anlatmış ve Hıristiyanlığın yayılması için, dine girecek olanlara kolaylık gösterilmesinin gerekli olduğunu bildirmiştir. Konsil, putperest olup da Hıristiyanlığı kabul edenler için sadece şu emirlerin gerekli

²⁷ Hyam MacCoby, *The Mythmaker: Paul and the Invention of Christianity* (New York: Harper Collins, 1987), 14.

²⁸ Wilson Barrie, *How Jesus Became Christian* (New York: St. Martin's Press, 2009), 84.

²⁹ John C. Dwyer, *Church History: Twenty Centuries of Catholic Christianity* (New York: Paulist Pr, 1998), 27.

³⁰ Elç. 15:1-19.

olduğuna karar vermiştir: putlar için kesilen ve boğularak ölen hayvanların etinden yememek ve zinadan kaçınmak.³¹ Burada Yahudi olmayanlardan (gentile) Hıristiyanlığı kabul edenler için sünnetin bir zorunluluk olmadığı da belirtilmiş oldu.³²

Pavlus, Romalılara mektubunda yasayı yerine getiren için sünnetin yararı olduğunu, yasaya karşı gelen için sünnetli olmanın hiçbir anlam taşımayacağını (onun sünnetinin sünnetsizlik olduğunu) söyler, yasanın buyruklarına uyan sünnetsizleri sünnetli sayar ve böylelerinin bedence sünnetli olan ama yasaya uymayan kişiyi yargılayacaklarını bildirir.³³ İbrahim'in sünnetsizken (imanı sayesinde) aklandığını ve aklanmanın kanıtı olarak sünnet işareti aldığını hatırlatarak gerçek sünnetin bedensel olmadığını Ruh'un işi olduğunu söyler. Bu ifadelerle Tanrı'ya bağlanmanın sünnet olmakla değil ruhla olabileceğine işaret eder. Korintliler'e yazdığı birinci mektupta sünnet olmanın önemli olmadığını, Tanrı'nın buyruklarına uymanın önemli olduğunu söyler; insanların Hıristiyanlığa çağrıldıkları durumda kalmalarını ister.³⁴

Galatyalılar'a mektubunda sünnet olan kişinin kutsal yasanın tümünü yerine getirmek zorunda olduğunu, Mesih'in ona faydasının olmayacağını söyler. Kişiye asıl fayda sağlayacak olan şeyin sevgiyle etkisini gösteren iman olduğunu belirtir. Sünnet örneğinden hareketle Yahudilik ve Hıristiyanlığın mukayesesini yapar. Yahudilik eski antlaşmaya bağlıdır. Tanrı'nın İbrahim'le yaptığı Eski Antlaşmaya göre İsrailoğulları Tanrı'nın emirlerini eksiksiz yerine getirecek Tanrı da onlara yardım edecek, onları verimli topraklara yerleştirecektir. Sünnet, bu antlaşmanın simgesidir. Ne var ki Yahudiler yasanın emirlerini tam olarak yerine getirememiştir. Bunun üzerine Tanrı insanların yasaya eksiksiz uyamayacaklarını görmüş, onlara acımış ve yeni bir antlaşma hazırlamıştır. Bu Yeni Antlaşmaya göre Mesih'e inanan ve onu seven herkes kurtuluşa erer. Öyleyse Eski Antlaşmanın sembolü olan sünnete gerek kalmamıştır. Hatta sünnet olmak Eski Antlaşmaya bağlılığın, Yeni Antlaşmayı kabul etmemenin ifadesidir, öyleyse terkedilmelidir.

Pavlus, sünnetin gereksiz hatta zararlı olduğunu düşündüğü hâlde Yahudiler'in tepkisinden korkar. Pavlus'un Timoteyus adında bir öğrencisi vardı. Annesi imanlı bir Yahudi, babası ise Grek olan Timoteyus'u kendisiyle birlikte götürmek isteyen Pavlus, oralarda bulunan Yahudiler yüzünden onu sünnet ettirir.³⁵ Yine Yahudilerin tepkisinden korktuğu için sünnetin terkedilmesini açıkça ifade etmez, bunun yerine sünnete yeni bir anlam

³¹ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/01 (2000), 17.

³² Salih Çınpolat, "Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da Sünnetin Yeri", *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/3 (2017), 120.

³³ Rom. 2:25-29.

³⁴ 1. Ko. 7:17-20.

³⁵ Elç. 17:3.

yükler. “Bedensel sünnet”in yerine “yürek sünneti”ni koyar.

Filipililer’e mektubunda bu düşüncesini daha ileri götürür, daha açık ifade eder. Tanrı’nın Ruhu aracılığıyla tapınan, Mesih İsa’yla övünen, insanî özelliklere güvenmeyen Hıristiyanları gerçek sünnetli sayarken, sünnet gibi bedenle ilgili dinsel törenlere aşırı bağlı olanları “sünnet bağınazları” diye niteler, inanmak isteyenlere gösterdikleri zorluklar sebebiyle “kötülük yapan o adamlardan, o köpeklerden sakının” der. Kendisiyle ilgili bir korku ya da endişe taşımadığını anlatmak için İsrail’in Benyamin oymağından olduğunu, Ferisi mezhebinden geldiğini ve sekiz günlükken sünnet edildiğini hatırlatır.³⁶

Kolosaliler’e mektubunda Mesih’e imandan önceki durumu “sünnetsizlik” olarak nitelendirirken ona inananları “Mesih’in gerçekleştirdiği sünnet sayesinde günahlı benliğinizden soyunarak elle yapılmayan sünnetle O’nda sünnet edildiniz. Vaftizde O’nunla birlikte gömüldünüz, O’nu ölümden diriltten Tanrı’nın gücüne iman ederek O’nunla birlikte dirildiniz.”³⁷ diyerek sünnetli sayar. Burada yalnızca vaftizle sünneti eşit kılmaz, aynı zamanda vaftizin sünnetin yerini aldığını söyler.³⁸

Bütün bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Pavlus, sünneti kademeli olarak kötülemiştir. Önce yeni Hıristiyanların sünnet olmaya zorlanmamasını ister. İkinci adımda sünnet, yasaya uymayı ifade eden bir sembol olarak kabul edilir. Üçüncü adımda yasaya uyanlar için sembolün yani sünnetin gerekli olmadığı anlatılır. Dördüncü adımda sünnet Eski Antlaşmaya bağlılığın ifadesi sayılır, Yeni Antlaşma geldikten sonra Eski Antlaşmayı terk etmek gerekir, öyleyse Eski Antlaşmaya bağlılığın sembolü olan sünnet de terkedilmelidir. Beşinci adımda iman etmek “yüreği sünnet etmek” kabul edilir, yani Mesih’e inanan herkesin yüreği sünnet edilmiştir, bedeninin sünnet edilmesine gerek yoktur. Pavlus böylece sünnet uygulamasının terkedilmesi gerektiğini anlatmış olur.

Sünnete manevi anlam yüklenmesine Eski Ahit’te de rastlıyoruz. İşaya elli ikinci bölümde artık Kudüs’e sünnetsiz kimsenin girmeyeceğinden bahsedilir. Burada sünnet temizliği ve saflığı simgeler. Mûsâ, çıkış kitabı altıncı bölümde iyi konuşmadığını ifade etmek için dudaklarının sünnetsiz olduğunu söylemektedir.³⁹ Bu ifadeye göre sünnetli organ işlevini tam olarak gerçekleştiren organdır, öyleyse cinsel organın sünnetli olması demek ilişkiye girebilmesi demektir. Tanrı’nın sözünü dinlemeyenleri anlatmak için kulaklarının sünnetsiz olduğu söylenir.⁴⁰ Levililer yirmi altıncı bölümde Tanrı önce emrini tutmaları hâlinde İsrailoğulları’na vereceği ödülleri anlatır

³⁶ Flp. 3:2-5.

³⁷ Kol. 2:11-12.

³⁸ Hristiyanlik.org, “Hristiyan Sünneti” (Erişim 19 Şubat 2019).

³⁹ Çık. 6:12-30.

⁴⁰ Yer. 6:10.

sonra da itaatsizlik ederlerse başlarına gelecek cezaları sıralar. Akabinde “sünnetsiz yüreklerini alçaltırlarsa” İbrahim’le yaptığı antlaşmayı hatırlayacağını söyler. Modern tercümelerde bu ifade “ınadı bırakıp alçakgönüllü olurlarsa” şeklinde çevrilmektedir.⁴¹ (Kenan ülkesinde) Yeni dikilen bir ağacın meyvesinin ilk üç yıl kirli sayılması ve yenilmemesi gerektiği anlatılırken de “sünnetsiz” sayılması gerektiği söylenir.⁴²

3.5. Günümüz Hıristiyanlarının Sünnetle İlgili Tavırları

Hıristiyanlığın ilk zamanlarındaki yayılma sürecinde dine yeni girenlerin Yahudi şeriatına uymalarının gerekip gerekmediği konusunda tartışmalar yaşandı. Bu tartışmalar sebebiyle “Yahudi Hıristiyanlığı” ve “Gentile Hıristiyanlığı” şeklinde iki mezhep ortaya çıktı. Yahudi Hıristiyanlığı, İsa’nın kardeşi Yakup’un önderliğinde İncil metinlerine göre gelişen bir Hıristiyanlık anlayışıdır. Bu anlayışta olanlar hem Yahudi şeriatına hem de İsa’nın mesajına uymak gerektiğini düşündüler. Yani bu hareket, İsa gibi Yahudi şeriatını takip edip bazı hususlarda Yahudilerden farklı yorumlarda bulunan bir oluşumdur. Bu grup, Pavlus’un görüşlerini kabul etmez, onu ikiyüzlülükle suçlar, İnciller’den de sadece Matta İncili’ni kabul eder.⁴³ Düşünce olarak Yahudilere yakın olmakla birlikte Mesih’in kimliği konusunda onlardan ayrılır. Yahudiler Mesih’in gelmediğini söylerken, Yahudi Hıristiyanları Mesih’in geldiğine ve onun İsa olduğuna inanır.

Gentile Hıristiyanlığı ise Pavlus’un önderliğinde gelişen bir Hıristiyanlık anlayışıdır. Onlar, Mûsâ şeriatının kurtuluş için yetmediğini, asıl önemli olanın iman olduğunu söylerler bu sebeple de Yahudi şeriatına uyma gereği duymazlar. Bir Yahudi ve Yahudi Hıristiyanlığı’na mensup bir kişi Tora’da yazdığı için sünnet olurken Gentile Hıristiyanlığı’na mensup bir kişi için bu tür emirlerin mutlak yapılması gerekmez.⁴⁴

Yahudi Hıristiyan anlayışı kendi sistemlerini oluşturmuş, bir süre yaşamış ancak diğer görüş hâkim olunca dışlanmış, küçük bir grup olarak bir süre devam ettikten sonra yok olmuştur. Genel ve hâkim bir anlayış olarak günümüze kadar ulaşan Hıristiyan anlayışı; Pavlus’un görüşlerine dayanan Hıristiyanlık anlayışıdır.

Pavlusçu anlayış, Eski Antlaşma’ya göre kurtuluş için yasaya uymak gerektiğini Yeni Antlaşma’ya göre ise İsa Mesih’e iman etmenin yeterli olduğunu savunur. Bu sebeple Yahudilikteki katı kurallar ve şekilsel uygulamalar Hıristiyanlık’ta yumuşatılmıştır. Yahudilik’te sünnet Tanrı’yla yapılan antlaşmanın bir işareti sayıldığı ve mecbur tutulduğu hâlde Hıristiyanlık’ta bu zorunluluk kaldırılmıştır. Yemek, temizlik gibi konularda

⁴¹ *Online Tevrat Oku* (Erişim 26 Temmuz 2018), Lev. 26:41.

⁴² Lev. 19:23

⁴³ Günay Tümer vd., *Dinler Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2017), 358.

⁴⁴ Dursun Ali Aykıt - Ali Osman Kurt, *Dinler Tarihi* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019), 223.

Tevrat'taki emirleri uygulamaya gerek görmeyen Hıristiyanlar sünnet olma konusunda da istekli değildir. Hıristiyanlık şekilciliğe değer vermeyip bunun yerine ahlaklı olmayı öğütler.

Günümüz Hıristiyanları geleneklerine uygun olarak Pavlus'un otoritesine inanmakta ve onun öğretilerine bağlanmaktadır. İncil'in Tevrat'ı neshetmediğini, aksine doğruladığını, karmaşık yanlarını açıkladığını, tapınma kurallarını bedensel olandan ruhsal olana dönüştürdüğünü savunmaktadır.

İlk Hıristiyanlar arasında sünnet konusunda görüş farklılıkları olsa da zaman içerisinde Pavlus'un görüşü hâkim oldu ve Hıristiyanlar sünnet uygulamasını büyük ölçüde terk ettiler. Katolik, Ortodoks ve Protestan kiliseleri sünnetin gerekmediği konusunda hemfikirdir. 4 Şubat 1442'deki Floransa Konsili'nde o güne kadar sünneti destekleyerek tek istisna olan Mısır'daki Kıpti Kilisesi de sünneti yasaklamıştır.⁴⁵ Yine de çocuk sünneti Avrupa'dan tamamen silinmemiştir, hatta geç Viktoryan döneme kadar İngilize konuşulan ülkelerde sünnet taraftarları popüler olmuştur. Bu durum bazı Hıristiyanların Hıristiyanlığın sünneti emrettiğine inanmalarını sağlamıştır, Michael Glass'a göre bu kesinlikle yanlış bir inançtır.⁴⁶ Katoliklerin sünnete karşı olduğunu anlatan internet siteleri de vardır.⁴⁷

James E. Peron, Hıristiyan ebeveynlere sünnetin dini bir zorunluluk olmadığını, tıbbî faydaları sebebiyle yapılabileceğini söyler, fakat sünnetin faydası konusunda bilim adamları arasında görüş birliği olmadığına, aksine tartışmaların bulunduğuna işaret eder.⁴⁸ Sünnetin tıp adamları tarafından zararlı bulunduğu dair bir internet sitesi de mevcuttur.⁴⁹

SONUÇ

Hıristiyanlık bir yandan Yahudi geleneğini kabul edip sürdürmek isterken diğer yandan İsa'nın öğrettiği yeni antlaşmaya bağlı kalmaya çalışır. Hıristiyanlar için öncelikli delil İsa'nın davranışları ve sözleridir, bunlar İnciller'de anlatılır. İsa, sünnetin Yahudi âdeti olduğunu bildirir. Sünnet dış görünüşle ilgilidir, insanları dış görünüşlerine göre yargılamamak gerekir, asıl önemli olan içteki imandır. Kanonik İnciller'de İsa'nın sünnete karşı tavri net olarak belli olmasa da apokrif İnciller'den Tomas İncili'nde sünneti gereksiz bulduğu açıkça ifade edilir. İsa'nın Yahudi âdetine uygun olarak sekiz günlükken sünnet edilmesi onun iradesi dışında gelişen bir olaydır, dolayısıyla sünneti onayladığını göstermez. Petrus ve İstefan'ın sözlerinde

⁴⁵ Catholicdoors, "Frequently Asked Questions Regarding Circumcision." (Erişim 26 Temmuz 2018).

⁴⁶ Circumcision Information and Resource Pages (cirp), "Answer from the Bible to Questions about Circumcision" (Erişim 26 Temmuz 2018).

⁴⁷ Catholics Against Circumcision, "The Morality of Circumcision" (Erişim 26 Temmuz 2018).

⁴⁸ Cirp, "Christian Parents and the Circumcision Issue" (Erişim 26 Temmuz 2018).

⁴⁹ Doctors Opposing Circumcision (DOC), "Dedicated to Ending Circumcision" (Erişim 26 Temmuz 2018).

sünnet karşıtlığı görülür. Pavlus'un sünnetle ilgili ifadeleri zamana ve şartlara göre değişse de onun da sünnete karşı olduğu anlaşılmaktadır. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde, Yahudi olmayıp da Hıristiyan olanların Tevrat hükümlerine bağlanmasının gerekip gerekmediği konusundaki tartışmalar iki grup ortaya çıkarmıştır. İsa'nın kardeşi Yakup önderliğindeki grup Yahudi şeriatına bağlı kalmak gerektiğini, Pavlusçu olan diğer grup böyle bir zorunluluk olmadığını savunur. Zaman içerisinde Pavlusçu grup hâkim olur. Yahudi Hıristiyanlığı'na göre sünnet olmak gereklidir, Pavlusçu Hıristiyanlar uygulamayla ilgili diğer konularda olduğu gibi cerrahi sünnet konusunda da Tevrat'a uymak gerekmediğini düşünürler. Çünkü onlara göre İsa çarmıha gerildikten sonra Tevrat'ın emirlerini uygulamaya gerek kalmamıştır. Yasaya dayanan eski antlaşma bitmiş imana dayanan yeni antlaşma yürürlüğe girmiştir. Sünnet, eski antlaşmaya bağlılığı simgelediği için terkedilmelidir.

Bütün bu bilgiler çerçevesinde Katolikler, Ortodokslar ve Protestanlar sünnetin gerekli olmadığı konusunda hemfikirdirler hatta pek çoğu sünnetin zararlı olduğunu düşünürler.

KAYNAKÇA

- Ateş, Ali Osman. *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Ayıkıt, Dursun Ali - Kurt, Ali Osman. *Dinler Tarihi*. Ankara: Bilay (Bilimsel Araştırma Yayınları), 2019.
- Barton, George. "Circumcision". *Encyclopedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 3/680. Edinburgh: T. & T. Clark Ltd, 1951.
- Bedir, Murteza. "Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/150. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Beidelman, T.O. "Circumcision". *The Encyclopedia of Religions*. ed. Mircea Eliade. 3/511. NewYork: Macmillan Publishing Company, 1986.
- Büyükünal, Cenk. "Circumcision and its historical and social aspects in Turkey". *Turkish Association of Pediatric Surgeons* 3/29 (2015), 104-120. <https://doi.org/10.5222/JTAPS.2015.104>
- Catholicdoors. "Frequently Asked Questions Regarding Circumcision." Erişim 26 Temmuz 2018. <https://catholicdoors.com/faq/qu340.htm>
- Catholics Against Circumcision. "The Morality of Circumcision." Erişim 26 Temmuz 2018. <http://www.catholicsagainstcircumcision.org/>
- Circumcision Information and Resource Pages. "Answer from the Bible to Questions about Circumcision". Erişim 26 Temmuz 2018. <http://www.cirp.org/pages/cultural/glass2/>
- Circumcision Information and Resource Pages, "Christian Parents and the Circumcision Issue". Erişim 26 Temmuz 2018. <http://www.cirp.org/pages/cultural/peron1/>
- Çinpolat, Salih. "Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da Sünnetin Yeri". *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/3 (Mayıs 2017), 109-126.
- Dekkers, Wim vd. "Bodily Integrity and Male and Female Circumcision". *Medicine, Health Care and Philosophy* 8/2 (Ağustos 2005), 179-191. <https://doi.org/10.1007/s11019-004-3530-z>
- Dinler Tarihi Ansiklopedisi*. Ansiklopedi Yayınları, ts.

- DOC, Doctors Opposing Circumcision. "Dedicated to Ending Circumcision". Erişim 26 Temmuz 2018. <https://www.doctorsopposingcircumcision.org/>
- Dwyer, John C. *Church History: Twenty Centuries of Catholic Christianity*. New York: Paulist Pr, Reissue edition, 1998.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*. çev. Mustafa Ünal. Konya: Serhat Kitabevi, 2005.
- Enis, Münevver Ahmed. *Cinsel Ahlak ve Biyolojik Tehlike*. çev. Kenan Dönmez. İstanbul: İz Yayıncılık, ts.
- GodVine. "Acts 7:51 - Why Say to the Children of Israel, I Am the LORD, and I Will Brin..." Erişim 26 Temmuz 2018. <http://www.godvine.com/bible/acts/7-51>
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Gürkan, Salime Leyla. "Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/156. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Hristiyanlık.org. "Hristiyan Sünneti". Erişim 19 Şubat 2019. <https://www.hristiyanlik.org/hristiyan-sunneti/>
- İncil—Tevrat—Zebur Kutsal Kitap. "İncil: Hristiyan Kutsal Kitabı". Erişim 26 Temmuz 2018. <https://incil.info/>
- Kıranatlıoğlu, Mustafa. "Yahudilikte Sünnet". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 32/44 (30 Haziran 2017), 99-119.
- KutsalKitap.org. "Online Tevrat Oku". Erişim 26 Temmuz 2018. <https://www.kutsalkitap.org/online-tevrat-oku/>
- Küçük, Mehmet Alparslan. *Kutsal Kitap Anlayışı Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam Örneği*. İstanbul: Berikan Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- MacCoby, Hyam. *The Mythmaker: Paul and the Invention of Christianity*. New York: HarperCollins, 1987.
- Male Circumcision: Global Trends and Determinants of Prevalence, Safety and Acceptability*. World Health Organization, 2007. [Http://whqlibdoc.who.int/publications/2007/9789241596169_eng.pdf](http://whqlibdoc.who.int/publications/2007/9789241596169_eng.pdf).
- Michel, Thomas. *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş*. İstanbul: Orhan Basımevi, 1992.
- Tümer, Günay vd. *Dinler Tarihi*. Berikan Yayınevi, 9. Basım, 2017.
- "Tomas İncili". Erişim 26 Temmuz 2018. <http://www.ondokuz.gen.tr/tomasincil.htm>
- Wilson Barrie. *How Jesus Became Christian*. New York: St. Martin's Griffin, Reprint edition, 2009.

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Mustafa Kıranatlıoğlu.

 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.